

žena u ruralnom i agrarnom razvoju jugoslavije

mr ruža first

9 članci

I.

→ Mijenjanje društvenoekonomskog, samoupravnog i političkog položaja seoske žene i poljoprivrednice u cilju ostvarenja njezine pune ravnopravnosti s ostalim članovima našeg društva — aktualno je i specifično pitanje naše cjelokupne društvene, a potom i agrarne politike.

Aktualno stoga, što se u novije vrijeme u nas onaj sklop društvenih pitanja koja se obuhvaćaju pojmom emancipacije žena i mijenjanja njihova položaja u svim područjima života i rada, došla u žižu političkog interesa, kroz sumiranje postignutog, preispitivanje mogućeg i utvrđivanje prioriteta za naredno, srednjoročno razvojno razdoblje.

Specifično pak stoga, što položaj seoske žene i žene — robnog proizvođača hrane na obiteljskom gospodarstvu i jest osobit, od posebnog društvenog značaja. S jedne strane programsko opredjeljenje naše društvene zajednice na proizvodnju hrane, uključujući ovdje i sustav konkretnih mjera za stvaranje optimalne društveno-ekonomske i političke podloge za njegovo ostvarivanje, najneposrednije se odnosi na poljoprivrednicu kao pretežnog, a često i jedinog proizvođača hrane. S druge strane, položaj je poljoprivrednice specifičan i s obzirom na raznolikost načina i složenost organizacijskih oblika povezivanja individualnih gospodarstava s društvenom privredom. Uz to, valja imati na umu i nezaobilaznu činjenicu manje ekonomske i opće razvijenosti ruralnog prostora u nas, kao i osobitosti strukturalnih promjena seoske populacije.¹⁾

Zbog svega toga su procesi društvene emancipacije seoske žene i poljoprivrednice složeniji nego za ostale kategorije žena (tj. za žene iz gradskih sredina ili žene zaposlene u nepoljoprivrednim djelatnostima).

1) **Društvene promjene u selu**, Zagreb, Centar za sociologiju sela, grada i prostora IDIS-a; Beograd, Jugoslovenski centar za poljoprivredu i šumarstvo, 1974. (Biblioteka Sociologije sela, 3).

Novi društveni pristup proizvodnji hrane u nas i novi odnosi u agroindustrijskom kompleksu mogu biti kvalitetnim poticajem za brže rješavanje konkretnih pitanja oko unapređivanja ženina položaja u selu i individualnoj poljoprivredi. No kako je riječ o »problemu« koji je složeniji i dublji, njegovo se rješavanje ne može vezivati isključivo za jedan ili više programa mjera i akcija koji su aktualni u pojedinoj etapi društvenoekonomskog razvoja. Unapređenje položaja žene, kao jedan od ciljeva razvojne politike, može se uspješno ostvariti samo kroz zajedničko djelovanje svih društvenih činilaca, tj. kao dio ukupnog programa društvenog i materijalnog napretka zemlje.²⁾

Stoga ćemo (izabrane) elemente položaja poljoprivrednice u agrarnom i ruralnom razvoju tijekom posljednja tri desetljeća razmatrati u kontekstu, **prvo** — cjelokupnosti odnosa u razvoju proizvodnih snaga našeg društva; **drugo** — položaja poljoprivredne proizvodnje u ukupnoj reprodukciji; **treće** — položaja poljoprivredne radne snage u ukupnoj radnoj snazi.

II.

Spoznaja i praćenje strukturalnih promjena u našoj privredi, posebice u poljoprivredi, i u tom kontekstu sagledavanje odrednica i ishodišta mijenjanja položaja žene — izvor je korisnih iskustava. Pri tom valja voditi računa i o povijesnoj dimenziji svih tih procesa, jer pojedine etape u razvitku jednog društva mogu biti obilježene izuzetnim nastojanjima da se unaprijede i ubrzaju pojedinačni razvojni procesi (po kojima pojedine etape onda i postaju značajnima).³⁾

Industrijalizacija zemlje i nagli privredni razvoj te podružtvovljavanje individualne poljoprivrede i jačanje društvenog sektora u poljoprivredi, po svojim posljedicama predstavljaju najdublje makrosocijalne promjene u poslijeratnom razvoju našeg društva. Promjene u proizvodnim odnosima, u odnosima vlasništva i u upravljanju društvom, predvidivo su se izrazile i u porastu broja aktivnih osoba u socijalističkom sektoru privređivanja, te u opadanju društvenog značaja svih onih oblika zaposlenosti koji su vezani uz obiteljsko-srodničku organizaciju proizvodnje.⁴⁾

Procesi industrijalizacije i urbanizacije mijenjaju dobnu i spolnu strukturu aktivnog stanovništva. Neposredno nakon rata, kada je zemlja bila razrušena a poljoprivreda uništena, znan je broj seljaka unapređenje svojeg gospodarstva i njegovu revitalizaciju pretpostavljao zaposlenju u industriji. Bilo je to doba dobre prođe i velike tražnje poljoprivrednih proizvoda, ne samo u nas nego i u cijeloj Evropi, prije svega zbog nedovoljne proizvodnje.⁵⁾ No kako

2) Marjan Rožič: »Samoupravljanje — osnova daljeg ostvarivanja ravnopravnosti žena«. **Žena danas**, Beograd, 40/1976, br. 276, str. 21—30.

3) Rudolf Mažuran: »Socijalističko samopravno organiziranje poljoprivrede i obrazovanje poljoprivrednika uz rad u SR Hrvatskoj«. **Sociologija sela**, Zagreb, 24/1978, br. 6/7, str. 4—22.

4) O tome поближе vidjeti u radovima: Vida Tomšić: »Samoupravljanje sjedinjuje emancipaciju žena s borbom za ljudsku emancipaciju«. **Socijalizam**, Beograd, 21/1978, br. 5, str. 55—65; Alica Wertheimer-Baletić: **Demografija**. Zagreb, Informator, 1973.

5) Vera Pilić: »Nezaposlena ženska radna snaga u Bosni i Hercegovini«. **Marksističke sveske**, Sarajevo, 3/1974, 1/4, str. 29—60.

se privreda (naročito neke industrijske grane) razvijala, tako je rastao interes za zapošljavanje u društvenoj proizvodnji. Počinje velika seoba seoskih stanovnika u grad, a poljoprivrednika u nepoljoprivredna zanimanja. Tako se kontinuirano smanjivala stopa poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu, stopa aktivnog poljoprivrednog u ukupnom aktivnom stanovništvu, te stopa izdržavanog od aktivnog poljoprivrednog u ukupnom izdržavanom stanovništvu. Sociologijski gledano, bila je to revolucionarna promjena u životu ljudi, u njihovu sustavu vrednota — napuštanje tradicionalnog poimanja vlastita života, kidanje generacijski naslijeđivanog i ponavlanog seoskog načina življenja.

Po oslobođenju zemlje odnos je muškaraca i žena zaposlenih u poljoprivredi bio sličan odnosu iz 1921. godine:⁶⁾ od ukupno aktivnih u poljoprivredi 1948. godine (67,6%), muškaraca je bilo 59,7% a žena 40,3% (tabela 1). Otada se smanjuje broj osoba aktivnih u poljoprivredi (individualna i društvena statistički iskazivana zajedno)⁷⁾ po stopi od oko 1% godišnje u razdoblju 1948—1953, odnosno 1,4% u razdoblju 1953—1971. Stope deagrarijacije bile su podjed-

Tabela 1

Poljoprivredno stanovništvo SFRJ 1948—1971. godine, prema aktivnosti i spolu
U 000

	1948	1953	1961	1971
Ukupno				
Svega	10.606	10.316	9.198	7.844
Muško	5.000	4.833	4.232	3.713
Žensko	5.606	5.483	4.966	4.131
% žena	52,9	53,2	54,0	52,7
Aktivno				
Svega	5.627	5.360	4.692	4.208
Muško	3.357	3.198	2.676	2.433
Žensko	2.270	2.162	2.016	1.774
% žena	40,3	40,3	40,3	42,2
Izdržavano				
Svega	4.979	4.956	4.506	3.636
Muško	1.643	1.635	1.556	1.279
Žensko	3.336	3.321	2.950	2.356
% žena	67,0	67,0	67,5	64,8

Izvor: **Statistički godišnjak SFRJ 1973**. Beograd, SZS, 1973, str. 86.

6) Podaci preuzeti iz knjige: Vladimir Stipetić: **Ekonomika Jugoslavije**, II dio. Zagreb, Informator, 1964.

7) Svjesni opasnosti zamaglivanja razlika između zaposlenosti u društvenoj i individualnoj poljoprivredi, ipak koristimo raspoložive podatke na ovaj način. No, ujedno skrećemo pažnju na teškoće pri uspoređivanju aktivnih poljoprivrednika, posebice prema spolu, u pojedinim popisnim godinama, koje su uzrokovane nedosljednom koncepcijom popisa. (Usp. Milica Sentić: »Aktivnost ženskih lica na individualnim poljoprivrednim gazdinstvima u popisima stanovništva Jugoslavije«. **Marksiističke sveske**, Sarajevo, 3/1974, br. 1/4, str. 327—333; Zagorka Aničić — Dušan Breznik: »Neka metodološka pitanja popisa stanovništva 1981. i predlozi za njihovo rešavanje«. Prilog 1 uz dok. P-81/1. Rad prezentiran kao referat na XIII godišnjem sastanku JSD-a. Priština 1978.)

nake za mušku i žensku radnu snagu u razdoblju 1948—1953. Počev, međutim, od 1953. godine, muškarci napuštaju individualnu poljoprivredu brže od žena, zbog uvećane tražnje muške radne snage za tešku industriju i građevinarstvo. Broj se aktivnih poljoprivrednika u razdoblju 1953—1961. smanjio za 15%, a poljoprivrednica za 7%. No u narednom se razdoblju (1961—1971) deagrarizacija općenito usporava, pa je broj aktivnih poljoprivrednika smanjen za 7%, a poljoprivrednica za 4%.

No, iako se počam od 1948. godine smanjuje aktivno poljoprivredno stanovništvo, činjenica je da se broj žena aktivnih u individualnoj poljoprivredi smanjuje sporije od broja aktivnih muškaraca. Koeficijent feminiteta poljoprivredne radne snage je 1953. godine iznosio 67,6 (za SFRJ), godine 1961 — 75,3, a 1971 — 72,9.⁸⁾ U porastu je, dakle broj žena u poljoprivrednoj radnoj snazi. O tome uostalom svjedoče i postotci o učešću ženske u ukupnoj poljoprivrednoj radnoj snazi: 36,9% u 1931. godini, 40,3% dvadeset godina kasnije (1953), te 42,3% četrdeset godina kasnije (1971).⁹⁾

Tabela 2

Dobna struktura i stope aktivnosti stanovništva SFRJ starog 10 i više godina u poljoprivrednoj djelatnosti, 1961. i 1971. g.

Dob	1 9 6 1				1 9 7 1			
	muškarci		žene		muškarci		žene	
	%	stopa	%	stopa	%	stopa	%	stopa
10—14	2,6	14,01	5,1	21,69	1,1	7,39	2,5	12,43
15—19	9,2	72,45	14,3	72,48	10,3	60,39	14,5	42,01
20—24	9,3	92,33	14,6	73,93	9,5	86,14	10,4	67,64
25—29	11,0	97,49	12,7	66,34	6,9	96,23	7,4	64,21
30—34	10,9	98,79	11,3	61,09	8,6	98,64	9,2	62,49
35—39	8,3	98,95	9,7	57,44	9,9	99,14	10,7	62,15
40—44	5,7	98,99	5,8	51,47	10,3	99,26	10,7	60,27
45—49	7,6	99,02	6,5	46,72	8,1	99,22	9,5	57,63
50—54	10,0	98,82	6,5	42,02	5,6	99,09	5,5	50,93
55—59	9,3	98,23	5,2	38,05	7,3	98,79	6,0	47,00
60—64	7,1	96,09	3,8	33,39	8,8	97,68	5,8	43,45
65 i više	9,0	81,24	4,5	23,95	13,6	88,21	7,8	32,82
Ukupno	2,673.418	81,15	2,014.931	49,48	2,433.289	79,70	1,774.356	50,62

Izvor: **Statistički bilten** 1079. Beograd, SZS, 1978, str. 64—65.

Ovaj rastući značaj ženske radne snage u poljoprivredi potvrđuju, na svoj način, i usporedni podaci o stopama aktivnosti u poljopri-

8) Ovdje navedeni koeficijenti feminiteta poljoprivredne radne snage preuzeti su iz knjige Alice Wertheimer-Baletić (nav. dj.).

9) Ovi su podaci preuzeti iz knjige Vladimira Stipetića (nav. dj.).

vredi (iskazani za oba sektora zajedno,¹⁰⁾ prema spolu i dobnim grupama. Uspoređujući stopu muške i ženske aktivnosti u poljoprivredi 1961. i 1971. godine, zaključujemo, kao **prvo**, da je muško poljoprivredno stanovništvo naše zemlje, staro 10 i više godina, u pravilu aktivno u toj poljoprivredi: od 3.294 tisuće muškog poljoprivrednog stanovništva aktivnih 1961. godine u poljoprivredi, bilo je 81,15, odnosno 79,70 od 3.053 tisuća u 1971. godini. S druge strane, žensko poljoprivredno stanovništvo staro 10 i više godina još je uvijek znatnim dijelom uzdržavamo, odnosno statistički se ne iskazuje kao aktivno u poljoprivredi. Tako je od ukupno 4.071 tisuća ženskog poljoprivrednog stanovništva bilo 1961. godine (što je gotovo za milijun lica više negoli u muškaraca!) aktivnih u poljoprivredi 49,48, prema 50,62 od 3.505 tisuća ženskog poljoprivrednog stanovništva u 1971. godini.

Nadalje, kao **drugo** zaključujemo da aktivnost u ženskog dijela poljoprivrednog stanovništva raste, uz istovremeno smanjenje stope aktivnosti u muškaraca. Uzroke tome treba tražiti, s jedne strane, na ranijem (u odnosu na tradicionalno ponašanje) povlačenju muškaraca iz aktivnosti na gospodarstvu, odnosno na većem uključivanju žena u poljoprivredne poslove na gospodarstvu. S druge pak strane, vjerojatno je da je i u samom statističkom svrstavanju pojedinih članova gospodarstva u aktivne u poljoprivredi došlo do slabog — ali ipak nekakvog — pomaka u tom smislu da se i žena određuje kao aktivna poljoprivrednica. No činjenica ostaje i dalje da je žena koja živi na obiteljskom gospodarstvu a nije na školovanju niti je zaposlena u nekom nepoljoprivrednom zanimanju — često društveno nevidljiva!

Različite su stope aktivnosti u poljoprivredi i muškaraca i žena, ovisno o njihovoj starosti. Zanimljiv je podatak da je u školsko-obaveznoj dobi stopa aktivnosti djevojčica gotovo dvostruko viša od stope aktivnosti dječaka (iako je, vremenski gledano, u stalnom opadanju). Nadalje, stopa aktivnosti u muškaraca raste do njihove starosti od 44 godina, kada počinje prvo usporeno, a poslije 60 godina i ubrzano opadati. U žena su ove varijacije nešto drugačije, najvjerojatnije uslijed njihove funkcije u biosocijalnoj reprodukciji. Tako stope aktivnosti u žena rastu do njihove starosti od 24 godina, otkada se postupno smanjuju sve do starosti od 44 godina, kada počinje ubrzaniji pad. Ukoliko se ove stope iz 1971. godine usporede sa stopama iz 1961. godine, tada je u toj dinamičkoj retrospektivi vidljiv porast stope aktivnosti žena u svim dobnim skupinama poslije 30-te godine njihove starosti, i to i za više od 10 vrijednosnih poena u žena starijih od 45 godina. Doduše, i stope aktivnosti muškaraca pokazuju povećanje u 1971. godini u odnosu na 1961. godinu, no ono je mnogo blaže (oko 1 vrijednosni poen), a počinje od 35-te godine njihove starosti.

10) U »Objašnjenjima i napomenama« Statističkog biltena 1079 (Beograd, SZS, 1978, str. 6) stoji: »U 'poljoprivredno stanovništvo' uključena su aktivna lica koja svoje zanimanje obavljaju u delatnostima poljoprivrede, ribarstva i vodoprivrede kao i sva lica koja oni izdržavaju. Prema tome, u poljoprivredno stanovništvo uključena su i lica koja obavljaju nepoljoprivredna zanimanja (kovači, mehaničari, knjigovođe i sl.), a zaposlena su u privrednim organizacijama koje pripadaju poljoprivredi kao vrsti delatnosti. S druge strane, u poljoprivredno stanovništvo nisu uključena lica sa poljoprivrednim zanimanjem, ukoliko ga obavljaju izvan delatnosti poljoprivrede«.

Tabela 3

Ženska radna snaga na individualnim poljoprivrednim gospodarstvima
SFR Jugoslavije

U 000

	1960	1969
Ukupna poljoprivredna radna snaga	5.585	5.219
Žene aktivne u poljoprivredi	3.052	3.862
— % od ukupno aktivnih u poljoprivredi	54,7	54,5
— % od toga radi pretežno	40,7	36,8
— % od toga radi povremeno	59,3	63,2
Domaćice na poljoprivrednim gospodarstvima	830	766

Izvor: »Popis poljoprivrede 1960«, **Statistički bilten 263**, Beograd, SZS, 1963, str. 8—9, tabela 1; »Popis poljoprivrednih gazdinstava 1969«, II deo. **Statistički bilten 720**, Beograd, SZS, 1972, str. 23—24, tabela 1.

Kretanje spolne strukture poljoprivredne radne snage na individualnim gospodarstvima (po popisnim godinama 1960. i 1969) ukazuje na prisutnost dviju pojava. **Prvo**, apsolutno se smanjuje broj ukupne te muške poljoprivredne radne snage a povećava broj ženske radne snage, slijedeći opći trend smanjenja zaposlenosti u poljoprivredi, s jedne strane, te porasta opće aktivnosti žena, s druge strane. **Drugo**, broj žena u poljoprivrednoj radnoj snazi na obiteljskom posjedu relativno raste a muškaraca opada, uz određene regionalne i vremenske varijacije. Naime, pokazatelji po republikama i pokrajinama ukazuju na pravilnost da se ženska radna snaga na individualnim gospodarstvima relativno povećava u razdoblju 1960—1969. godine u odnosu na stanje do 1960. godine u izrazitijim agrarnim područjima zemlje. To znači da su ova (poljoprivredna) područja upravo u novije vrijeme više zahvaćena procesima razvojnih promjena, do kojih je već došlo u više industrijaliziranim područjima zemlje. Stoga se može očekivati da će spolna struktura poljoprivredne radne snage na individualnim gospodarstvima pretežno agrarnih područja u doglednoj budućnosti pokazivati takav odnos između broja aktivnih žena i broja aktivnih muškaraca kakav danas već imju deagrarizirane republike i pokrajine.¹¹⁾

Prateći pak temporalne razlike u spolnoj strukturi radne snage na obiteljskim gospodarstvima zaključujemo, da se ta radna snaga feminizira više u razdoblju između dva posljednja popisa poljoprivrede (tj. 1960—1969) negoli prije 1960. godine. Naime, u onim fazama industrijalizacije kada se muška radna snaga masovno deagrarizira, žena ostaje na obiteljskom posjedu gdje pretežni dio svog radnog vremena provodi obavljajući poljoprivredne radove u polju, u vrtu ili baveći se stokom (tj. u ekonomskom dvorištu). Gube se razlike između tradicionalno muških i ženskih poljoprivrednih poslova, pa žena radi sve, od brige oko peradi i stoke, do oranja, obrezivanja i prskanja voćaka i vinograda. Odl-

11) Ruža First-Dilić: »Žena u socijalističkom razvoju poljoprivrede«. **Socijalizam**, Beograd, 20/1977, br. 7/8, str. 1392—1405.

skom muškarca u nepoljoprivredno zanimanje posao na posjedu ne trpi, pošto je egzistencijalni imperativ za ženu da nadomjesti taj manjak u radnoj snazi.

Kada se radne perspektive i mogućnosti otvaraju na međunarodnom tržištu radne snage, tada se privremeno zapošljava u inozemstvu prvo muškarac, pa tek potom i žena. Znači, uvijek kada se privrednim razvitkom otvaraju nova radna mjesta, u produktivniju i društveno povoljniju sredinu za rad ulazi prvo muškarac. No odlaskom muškarca iz »obiteljske« radne sredine, njegov utjecaj ne slabi: iako fizički odsutan, privremeno ili trajnije, muškarac i dalje ostaje »glava obitelji« i starješina gospodarstva. Unatoč tome što žena takvog kućedomaćina, poljoprivrednica aktivno sudjeluje u proizvodnji materijalnih dobara (od ukupnog radnog vremena u poljoprivredi, prema procjenama s oko 65% sudjeluju žene sa svojim radom), ona se vodi kao starješina gospodarstva ili kao »kućedomaćin« tek iznimno — onda kada u kući nema muškarca iste ili starije generacije. Primjerice od ukupno 2.598 tisuća individualnih gospodarstava SFR Jugoslavije (1969. godine) žena je bila starješina u samo 345 tisuća ili u oko 1/8 gospodarstava.¹²⁾ To su u pravilu ona gospodarstva koja imaju posjed manji od 3 ha, posjed koji je ujedno rasparceliran i na kojem je proizvodnja polikultura i autarkična.

Dakle, s jedne strane žena s individualnog gospodarstva još uvijek nije društveno vidljiva ni kao proizvođač a niti kao nosilac vlasništva. Kako je danas povećan broj poljoprivrednih gospodarstava u kojima je žena jedini ili glavni proizvođač u kooperativnoj proizvodnji (posebice u peradarstvu, vrtlarstvu i općenito u stočarstvu), ona unatoč tome ne zaključuje ugovor o proizvodnoj suradnji sa zadrugom ili odgovarajućom organizacijom udruženog rada. Otuda ni ne sudjeluje ravnopravno s radnicima iz udruženog rada u utvrđivanju poslovne politike, u upravljanju zajedničkim poslovima i u raspodjeli dohotka ostvarenog tom suradnjom. U agrarnoj strukturi dominira sitno gospodarstvo (zemljoposjed) (prosječna veličina individualnog gospodarstva iznosi 3,8 ha) i prvelika rascjepkanost posjeda (jedno gospodarstvo ima posjed rasparčan u prosječno 6,5 parcela čija je prosječna površina 0,73 ha).¹³⁾ To su činioци koji ozbiljno usporavaju razvitak proizvodnih snaga u poljoprivredi, te koče podružtvljavanje individualne poljoprivrede, njezino samoorganiziranje i razvitak samoupravnih odnosa, negativno utječući na njezin ekonomski položaj.

Uz to ovakva posjedovna struktura nužno dovodi do dužeg zadržavanja ručnog rada u poljoprivrednoj proizvodnji, i to u radovima koji obavljaju žene. Mehanizacijom se radova u poljoprivredi omjer između angažiranosti rada muškarca i žene sve više »zaoštrava« u korist muškarca, pošto se mehaniziraju prvenstveno oni poslovi koje obavlja muškarac.

12) »Popis poljoprivrednih gazdinstava«, II dio. Statistički bilten 720, Beograd, SZS, 1972, str. 35—36.

13) »Popis poljoprivrednih gazdinstava 1969«. (Rezultati popisa poljoprivrede 1969. godine prema programu svetskog popisa). Statistički bilten 785, Beograd, SZS, 1973.

No intenzivna proizvodnja i novi društveni odnosi sve više privlače upravo poljoprivrednicu. Da bi se ona mogla društveno aktivirati na jedan drugi, novi način, potrebno je osloboditi je teškog fizičkog rada, odnosno olakšati joj taj rad, uz istovremeno stručno osposobljavanje žene za specijalizirane oblasti poljoprivredne proizvodnje. S tim u vezi postavlja se i pitanje njezina ekonomskog osamostaljivanja, najprije u vlastitu domaćinstvu, a zatim i njezine afirmacije u širem smislu — u okviru organizacije udruženog rada s kojom je vezana i s kojom zajedno proizvodi za tržište.

Retrospektivno gledano, položaj poljoprivrednice bio je uvjetovan obilježjima našeg društvenoekonomskog razvoja, prije svega odnosom ponude i tražnje radne snage u primarnom i sekundarnom, kasnije i tercijarnom sektoru privrede. Odliv one raspoložive radne snage iz primarnog sektora koja zadovoljava obrazovne kriterije bio je praćen spolnom selekcijom. Tako su u individualnoj poljoprivredi ostali raditi oni koji se nisu mogli drugdje zaposliti — uglavnom, žene. Žene su, s jedne strane, okupljene u radno intenzivnoj individualnoj poljoprivredi koja je istovremeno niskoakumulativna djelatnost; s druge su strane u radnim procesima društvenog sektora poljoprivrede — zbog razine svoje obrazovanosti (iako to nije jedini razlog) — potisnute na radna mjesta manjeg stupnja složenosti i odgovornosti.

Odrednice dosadašnje selekcije pri zapošljavanju izvan poljoprivrede treba tražiti prije svega u strukturi društvenog rada. Pri tom se obrazovna i kvalifikacijska struktura »izabраниh«, kao i njihova spremnost da uopće uđu u proces odabiranja, i kroz to profesionalnog, prostornog i socijalnog pomjeranja, prelamaju kroz pripadnost određenom spolu kao intervenirajuće varijable. I tako **prepreke** za drugačiju podjelu rada između poljoprivrede i nepoljoprivrednih djelatnosti (odnosno, između muškaraca i žena kako u individualnoj tako i u društvenoj poljoprivredi) treba tražiti u sociopsihološkoj i sociokulturnoj seoskoj inerciji i obiteljskom okruženju, ali i u postojećoj strukturi društvene podjele rada.

Razvojno gledano, visoko učešće žena u ukupnom i u aktivnom poljoprivrednom stanovništvu ubuduće će se smanjivati, istovremeno sa smanjivanjem ukupnog i aktivnog poljoprivrednog stanovništva zemlje. Za priželjkivati je da će se krajem ovoga stoljeća žene baviti poljoprivredom iz drugih razloga nego što je to bio slučaj s njihovim majkama: moći će se slobodno, svojom voljom opredijeliti za poljoprivredno zanimanje, za koje će, uostalom, i biti šklovane.

III.

Pitanje je na koji način ubrzati razvojne procese i ženu uključiti u sve razvojne tokove našeg društva. Bez namjere da se suviše zadržavamo na prošlosti oko društvenih akcija na mijenjanju društveno-ekonomskog položaja žene u selu i poljoprivredi, potrebno je naglasiti neke povijesne činjenice u cilju sagledavanja kontinuiteta društvenih akcija.

Već su u vrijeme drugog svjetskog rata organi narodne vlasti vodili brigu o procesu proizvodnje hrane za potrebe ishrane partizanskih odreda i naroda na oslobođenom teritoriju. Razvitkom oslobodilačkog pokreta, stvaranjem većeg

oslobođenog teritorija, osnivanjem privremenih a potom i ostalih organa narodne vlasti, a naročito poslije konstituiranja AVNOJ-a, isticana je potreba za organiziranim djelovanjem na svim područjima privredne, društvene i vojne djelatnosti. Tako je na konferenciji predstavnika kotarskih NOO-a i komandi iz područja cijele zemlje (1943. godine) naročita pažnja bila posvećena pitanjima organizacije sjetve, stanju stočarstva, obradi napuštenih zemljišta itd.¹⁴⁾ Rad na organiziranju proizvodnje hrane jačan je kroz organiziranje tečajeva za obrazovanje stručnih kadrova i poljoprivrednih proizvođača, te domaćinskih tečajeva.

Polaznici su bili prvenstveno mladi koji su trebali preuzeti ne samo teret ishrane stanovništva i vojske u ratu, već i obnovu agrarne ekonomije po završetku rata. (Upravo su ti kadrovi imali značajnu ulogu u novoj organizaciji procesa poljoprivredne proizvodnje koja se razvijala neposredno nakon rata kroz seljačke radne zadruge.)

U poslijeratnom se razdoblju nastavlja s organiziranjem poljoprivrednih i zadružno-poljoprivrednih tečajeva koji su, uz domaćinske tečajeva, kao masovni oblik prosvjećivanja poljoprivrednog stanovništva postali pristupačni upravo ženama. Održavaju se predavanja o domaćinstvu, o kućnoj higijeni, o njezi djece i dojenčadi, zatim o voćarstvu, vinogradarstvu, o prerađivanju voća, povrća i mesa i dr. Toliko značajni u poratnom razdoblju ovi oblici danas postaju preuski za opće i stručno osposobljavanje poljoprivrednica (iako imaju određenu inicijalnu funkciju u društvenom okupljanju seoskih žena). Danas ih zamjenjuju trajniji, institucionalizirani oblici općeg i usmjerenog obrazovanja poljoprivrednica, kao pretpostavke njihova bržeg uključivanja u proizvodnju.

Uvođenjem obaveznog osnovnog školovanja te otvaranjem srednjih poljoprivrednih škola započeo je proces općeg i stručnog obrazovanja te društvenog preodgajanja seoskih žena i poljoprivrednica. Ove poslijeratne generacije seoske ženske omladine usmjerene su na zaposlenje i na daljnje školovanje prije negoli na udaju. No da bi se seoske žene mogle školovati i zapošljavati izvan obiteljskog posjeda, postupno je i unapređivan društveni standard u selima s razvijenom zadružnom (poljo)privredom. S druge strane, kako se položaj poljoprivrednica može mijenjati upravo kroz njezino učešće u društvenoj proizvodnji, bilo je neophodno stalno raditi na proširivanju mogućnosti zapošljavanja žena u društvenoj privredi, ali također i na mijenjanju radnog položaja žene u individualnom sektoru poljoprivrede eda bi ona od pomoćne radne snage na obiteljskom gospodarstvu, postala robnim poljoprivrednim proizvođačem.

Ovakvo je društveno usmjeravanje našlo svoje mjesto i u **Rezoluciji Savezne skupštine o osnovnim pravcima društvenog djelovanja na unapređivanju društveno-ekonomskog položaja i uloge žene u našem društvu** (1978).¹⁵⁾ Naša je stalna obaveza da ta pitanja društvenog položaja žena uvijek budu ugrađena u sve one ciljeve i zadatke našeg razvoja gdje se stvarno mogu rješavati kao društvena, kao sastavni dio razvojnih ciljeva. To je interes, obaveza i odgovornost svih društvenih činilaca.¹⁶⁾

14) Usp. Rudolf Mažuran, nav. dj.

15) **Rezolucija o osnovnim pravcima društvenog djelovanja na unapređivanju društveno-ekonomskog položaja i uloge žene u socijalističkom samoupravnom društvu**. Beograd, Skupština SFRJ, 30. ožujka 1978.

16) Usp. Marjan Rožič, nav. dj.; Vanja Roško: »Mjesto i uloga žene u društveno-ekonomskim procesima u selu. **Žena**, Zagreb, 35/1977, br. 1, str. 54—66; »Samoupravljanje, savremeni društveni, ekonomski i tehnološki razvoj i neka aktualna pitanja društvenog položaja žene«. **Žena danas**, Beograd, 37/1973, br. 271. (Tematski broj)

No vodeći računa o specifičnostima društvoekonomskog, radnog i političkog položaja seoske žene i poljoprivrednice, u nas se društvene akcije provode paralelno, preko više struktura. Tako je u toku organiziranje poljoprivrednica u Odbore žena zadrugarki, odnosno Odbore seoskih žena u okviru zadruga i drugih oblika udruživanja poljoprivrednika, sa ciljem da unaprijede razinu stručne i političke obrazovanosti i aktivnosti poljoprivrednica.

Dosad smo mnogo postigli na ostvarivanju boljeg položaja žene u društvu. Brjne su mlađe žene koje se, oslobođene zastarjelih shvaćanja, sve uspješnije potvrđuju radom, samoupravljanjem, svojom aktivnošću u delegatskom sistemu, na rukovodećim mjestima u poljoprivrednim organizacijama udruženog rada i na složenim stručnim poslovima. Istovremeno smo, međutim, nezadovoljni s ostvarenim, pošto su objektivni uvjeti za veće rezultate prisutni u mnogim seoskim mjesnim zajednicama i za brojnije seoske žene i poljoprivrednice.

IV.

No nova se rješenja ne mogu ostvariti starim putem. Stoga zadasa jedino započeti procesi podružtvljanje proizvodnje individualnih poljoprivrednika mogu riješiti otvorena pitanja povećanja njihova dohotka, produktivnosti rada, socijalne sigurnosti, zapošljavanja sadašnjih rezervi radne snage i radnika koji se vraćaju iz inozemstva, unapređenja ekonomskih i društvenih prilika u seoskim mjesnim zajednicama — a što je od izvanrednog značaja za općenarodnu obranu i društvenu samozaštitu. Budući da su žene pretežna radna snaga u poljoprivredi — putovi, načini i brzina samoupravnog udruživanja u agraru tiču se prije svega poljoprivrednica.

U rješavanju općeg položaja seljaštva te njegovih pojedinačnih prava (iz oblasti socijalne zaštite, socijalne politike, obrazovanja i sl.) treba, dakle, polaziti od ciljeva društveno-ekonomske politike prema individualnom poljoprivrednom sektoru, sadržanima u Ustavu i Zakonu o udruženom radu. Ustavom je jasno utvrđeno a zakonom regulirano da individualni poljoprivrednici imaju »u osnovi i u načelu« ista prava kao i radnici u udruženom radu, a za ostvarivanje tih »istih prava« potrebno je ispuniti određene pretpostavke.

Osnovna je pretpostavka — učešće seljaka (ili individualnog gospodarstva kao proizvodne jedinice) u ostvarivanju zajedničkog dohotka u udruženom radu; a to je moguće putem udruživanja rada, zemljišta i sredstava individualnog proizvođača s organizacijama društvenog sektora poljoprivrede. Time individualni poljoprivredni proizvođač svojim ekonomskim djelovanjem (bilo radom bilo sredstvima i zemljom) dovodi sebe u položaj koji je paritetan po pravima položaju radnika u udruženom radu. Naša je agrarna politika dakle dobila 1974. godine ustavnu platformu za provođenje takvih mjera na neophodnost kojih je još prije dvadesetak godina ukazao E. Kardelj, pišući:¹⁷⁾

17) Edvard Kardelj: **Problemi socijalističke politike na selu**. Beograd, Kultura, 1959. str. 181.

»Bitno je da takozvano seljačko pitanje ne posmatramo i ne rešavamo kao problem povećanja efikasnosti sitnosopstveničke proizvodnje, nego kao problem obezbeđenja odgovarajućih životnih uslova radnih ljudi na selu, omogućujući seljaku da taj problem rešava kako povećanom zaposlenošću i produktivnošću u samoj poljoprivredi, na bazi saradnje sa zadrugom tako i svojim zaposlenjem van poljoprivrede«.

Na osnovi ovih ustavnih i zakonskih postavki individualnom se sektoru poljoprivrede otvaraju nove mogućnosti za ukupnu reprodukciju. U tom je razvojnom procesu sadržano i novo društveno vrednovanje rada poljoprivrednica, a što proizlazi iz slijedećih činjenica:

- neophodnosti dokidanja dosadašnjeg zaostajanja vrednovanja rada poljoprivrednica u odnosu na ostale radne ljude;
- brojnosti ženske radne snage u individualnom sektoru poljoprivrede te dominantnosti toga sektora u proizvodnji hrane;
- uvođenja tehnoloških, organizacijskih i drugih inovacija u poljoprivredi tijekom posljednjeg desetljeća, a koje poljoprivredni proizvođač zbog niske obrazovne razine nije mogao optimalno koristiti.
- složenosti strukturalnih i društveno-političkih promjena u našem društvu, ispunjenje čijih ciljeva pretpostavlja osposobljenost **svih** radnih ljudi, neovisno o njihovu spolu, dobi i zanimanju.

Stoga napori koji se danas u našoj društvenoj zajednici čine u svrhu bržeg uključivanja svih žena u radni samoupravni proces, a posebno poljoprivrednica kao potencijalnih nosilaca moderne poljoprivredne proizvodnje, pridonose ukupnim naporima za brži socijalistički preobražaj poljoprivrede i unapređivanje socijalističkih odnosa u seoskim mjesnim zajednicama. Ovakvo je razvojno opredjeljenje, kao općedruštvena obaveza, utvrđeno i rezolucijom XI kongresa SKJ iz 1978. godine.

Ovakvo polazište društvene aktivnosti za ostvarivanje prava ravnopravnosti žena, temeljeno na Programu SKJ, odlukama Jedanaestog kongresa SKJ i Ustavu, obogaćeno je već novim saznanjima. Sprovođenje Zakona o udruženom radu i posebnih zakona koji proizlaze iz načelnih odredbi Ustava i razrade ZUR-a (kao npr. zakona o korištenju poljoprivrednog zemljišta i dr.) javno potvrđuje da se društvena pitanja poljoprivrednica mogu riješiti samo kao **dio** udruženog rada, pošto se rješenja izvode iz društveno-ekonomske suštine udruživanja rada, zemljišta i sredstava individualnih poljoprivrednika s organizacijama društvenog sektora poljoprivrede i ostalima u udruženom radu. Budući da nema područjavanja agrarne politike bez angažiranja poljoprivrednica u njoj, jedan program sprovođenja Zakona o udruženom radu može cjelovito obuhvatiti samoupravne odnose jedino onda ako njegov sastavni dio čine i sva pitanja iz života i rada poljoprivrednica kao radnica i samoupravljača.

Ruža First:

The Woman in the Rural and Agrarian Development of Yugoslavia

Summary

An increasingly acute problem in Yugoslavia's social and agrarian policy is changing the social and economic position of the farm woman, with the object of her achieving complete equality with other society members. New relations in the agroindustrial complex are an impulse for the faster solution of problems concerning changes in the position of the woman in the village and in the private sector of agriculture. One of the goals of the developmental policy is improving the socio-economic position of the woman. This can be carried out successfully only through the common activity of all social factors, i.e. as part of an integratel programme of social and material progress of the whole country.

Taking this line of approach as a starting point, the author goes on to discuss the legal, constitutional and other solutions that can serve as an institutional basis for changes in the rural and farm woman's position. She refers to the Constitution of the SFRY (1974) and the Associated Labour Act (1976), and also to some special acts (on agrarian relations, farm land, retirement pensions for private farmers etc.). The constitutional and legal principles for solving the so-called peasant question are to ensure appropriate life conditions for working people in the village, i.e. to enable farmers of both sexes to change their position on the basis of an increase in work and the productivity of their personal labour using privately owned means of production, and on the basis of cooperation with a cooperative or other organization of associated

Женщина в сельском и аграрном развитии Югославии

Резюме

Изменение общественно-экономического положения женщины занятой в сельском хозяйстве с целью осуществления полного равноправия с остальными членами нашего общества является одним из самых актуальных вопросов общественной и аграрной политики у нас. Новые отношения в агропромышленном комплексе способствуют более эффективному решению всех вопросов связанных с изменением положения женщин в селе и в индивидуальном секторе сельского хозяйства. Однако улучшение общественно-экономического положения женщины как одна из основных задач и целей политики общественного развития, успешно осуществимо при совместном включении и действии всех общественных факторов т. е. как часть единой программы общественного и материального прогресса страны.

Исходя из таких приемов в обсуждении настоящей проблемы, автором анализированы в продолжении законодательные и конституционные решения которые могут стать институциональной базой для изменения положения сельской женщины и женщины занятой в сельском хозяйстве. Речь идет о положениях Конституции СФРЮ (1974 г.) и Закона об объединенном труде (1976 г.) а также об особых законах (которыми урегулированы аграрные вопросы и отношения, вопрос сельскохозяйственных земель, пенсионное обеспечение индивидуальных производителей и др.). На основании конституционных и законодательных постановлений т. наз. крестьянский вопрос решается в рамках обеспечения трудящимся в селе, соответствующих бытовых условий открывая возможность сельскохозяйственным производителям обеих полов, изменить свое положение на основе повышения объема

labour in the agroindustrial complex. That process of development also includes a new social evaluation for the work of the farm woman, who realizes her rights on the basis of her own productive (and socially measurable) labour, and not on the basis of private ownership of the means of production (as a rule, the owner is the man).

The author goes on to analyze statistical indicators showing changes in the participation of women in the total agricultural population according to censuses from 1953, 1961 and 1971, and changes in the participation of the female labour force in the agricultural working force of both sectors of agriculture. It can be seen that the labour force on family farms is feminized. That process had been progressing, but has more recently become stagnant — today women are engaged more on a temporary than on a permanent basis as a labour force on the family farm. This indicates the beginning of the defeminization of the working force in privately owned agriculture, i.e. a trend towards the greater employment of women outside the family farm.

In connection with this the author discusses the educational level of village and farm women, and especially the educational demands set before them by the policy of development (of agriculture and the economy in general) — a phenomenon that has almost not been studied at all in Yugoslavia, i.e. that is persistently evaded in discussions on plans of development.

занятости и производительности личного труда в частной собственности на средства производства в самом сельском хозяйстве и на основе сотрудничества с кооперативом или другими организациями объединенного труда в агропромышленном комплексе. В этом процессе развития содержится и новая общественная оценка труда сельскохозяйственной работницы, осуществляемой свои права на основе личного производительного (и оцениваемого обществом) труда, которая значит, свои права не осуществляет на основе собственности на средства производства (так как собственником обычно является мужчина).

Автором дальше рассмотрены статистические показатели подвижности женщин и доля их участия в общей численности сельского населения по данным переписей 1953, 1961 и 1971 гг. и доля участия женской рабочей силы в сельскохозяйственной рабочей силе обеих секторов сельского хозяйства. Данные указывают на процесс феминизации рабочей силы в семейных хозяйствах. В начале отмечены ускоренные темпы роста этого процесса который в настоящее время в застое — женщина как рабочая сила в семейных крестьянских хозяйствах в большей степени занята от времени до времени чем постоянно. Это указывает на появление процесса дефеминизации рабочей силы в индивидуальном секторе сельского хозяйства, и тенденцию повышения занятости женщин вне семейного хозяйства.

В связи с этим, обсуждается вопрос и уровень образования женщин проживающих в деревне и работающих в сельском хозяйстве, а особое внимание отведено надобностям в сфере образования в функции политики развития (сельского хозяйства и хозяйства вообще) — феномену который постоянно и намеренно избегался во время обсуждений вопросов планирования в процессе развития.

In conclusion the author indicates some partial efforts that were made to accelerate not only the working (production), but also the active self-management inclusion of the village and farm woman is an outstanding example of the fact that the woman's economic emancipation does not necessarily include her social and human emancipation. Although women are the main working force in agriculture, their participation in self-management and the delegate structure of the socialized sector are symbolic, and on family farms the man continues to decide about production, marketing and greater production investments (sometimes discussing these questions with the woman).

The basic course of the agrarian policy in Yugoslavia — the socialization of food production, cannot be realized without a different evaluation of the place and role of the farm woman, as the main food producer. Thus the agrarian policy realization programme can never be completely based on self-management relations if all the questions from the life and work of the farm woman are not included as one of its integral parts.

В заключении приводятся некоторые из отдельных попыток ускорить не только (производственное) но и активное самоуправленческое включение женщин в процессы общественного развития. И так, положение сельской женщины занятой в сельском хозяйстве может послужить превосходным примером, подтверждающим, что эмансипация женщины не является ее обязанной общественной и одновременно человеческой эмансипацией. Не смотря на то что женщины являются основной рабочей силой в сельском хозяйстве, они только символически представлены в самоуправленческих и делегатских структурах общественного сектора, а в семейных хозяйствах вопросы связанные с производством, продажей и повышением производственных инвестиций решает и дальше мужчина (который только в некоторых случаях договаривается об этом с женщиной).

Основное направление аграрной политики в Югославии — обобществление производства продуктов питания, осуществимо только при иной оценке места и роли сельскохозяйственной работницы как главного производителя продуктов питания. Поэтому программа аграрной политики полностью охватывающая самоуправленческие отношения, осуществима только при включении в эту программу всех вопросов связанных с жизнью и трудом сельскохозяйственных работниц.